

zelemként, diadalként ünneplünk, ünnepelünk, azért is olyannyira megrendítő, mert olyan életkorban következett be, amikor már *kialusznak a lámpák*.

„...Nincs visszajelzés.
Képzelt írógépkattogás. Darabokra tépett
kéziratok konfettizápora
havaz rám. Talán most tudnám megírni,
amire egy életen át
készültem. Most, hogy minden elsötétül.”

(KIALVÓ LÁMPÁK, II. 19.) A naplóversek majd mindegyike ezt a komor felismerést tolmácsolja valamilyen szemszögből: hogy megtörtént a szabadulás, de már késő az igazi megváltódáshoz. Az utolsó darab, a MEGVÁLTÁS hajótöröttje, akit halottnak hisznek a hófehér vitorlájú hajóról, noha alszik csupán, mintegy emblémája ennek az életnek és ennek a költészetnek. Megváltás valóban nincs, talán nem is lehet; van azonban valami, ami- ben nem érthetünk egyet Kálnoky-Szaniszlóval: nevezetesen abban, hogy „nincs visszajelzés”. Mi magunk vagyunk a visszajelzés, mi, akiket mindvégig elkísér majd ÖSSZEGYŰJ. TÖTT VERSEI-nek kötete.

Angyalosi Gergely

A SZELLEM BERENDEZÉSE

Hozzászólás a József Attila-komplexumhoz*

Mellbe vágott, amikor először hallottam: „Sinen vagyunk, mint József Attila.” Torz pofájú fintor, a lelki durvaságig menő nyegleség kifejezése ül ki a szavakon. „Nem tudják, mit beszélnek”, nyugtattam magam. Aztán újra hallottam olyantól, akinek tudnia kellett volna, mit beszél, s akiről tudtam, hogy se nem nyegle, se nem lelki durva. Míg azután egy közömbös beszélgetés egyik fordulóján azon

* Paneth Gábor: A JÓZSEFATTILA-KOMPLEXUM. *BUKSZ*, 1993. tavasz. 50–55. o. P. G. cikke, amelyhez hozzá- szólok, a következő kötet recenziója: „MIÉRT FÁJ MA IS” AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Bp., 1992

kaptam magam, hogy majdnem én is kibö- köm – úgy kellett visszatartanom magam.

Bízom benne, hogy ez az időtlen szelle- meskedés, ahogy jött, úgy ki is megy a divat- ból, és végleg elfelejtődik. Igen, de ha így van, miért próbálom most nyomtatásba adni? Elég átlátszó csalafintaság: úgy mondani, mintha nem mondanám Nyilván van ebben a kimondásban valami, ami megkönnyebbü- lést okoz, megszabadít valamitől, ami nyo- masztóan üli meg a lelket. Olyasmi, csak rosszúgún, mint az a harsány és csiklandós tüszentés, amely a LAKOMÁ-ban elállítja Arisztophanész csuklását.¹ Ez a valami aligha személy szerint József Attilára vonatkozik, de ő az, szegény, aki a vonat alá guggolván meg- teszi nekünk e minimegváltás szivességét

Panteon és panoptikum

Illyés Gyula írja le, hogy amikor a harmincas évek végén Doboz község lakóinak lelki és szellemi műveltségi viszonyait tanulmányoz- ta, a szemlélet micsoda szűk határaiba ütköz- zött. Egy földes parasztház értelmes beszédű gazdáját faggatta jövőről, múlttól, s mintha az időnek ezek a dimenziói nem is léteztek volna válaszadója számára. – Ki volt Petőfi Sándor? – kérdezi Illyés, hirtelen ötlettől ve- zettetve. A gazda kedvesen elmosolyodik: „Gyerekkoromban hallottam róla egy verset”, s mondja is: „Petőfi Sándor gatyában táncol.”² En- nek az immár klasszikusnak mondható idét- lenségnek, mely alighanem előbb ragad meg mindnyájunk agyában, mint bármely Pető- fi-vers, az idő elvette bántó élet. Miért tart- ja magát kiirthatatlan szivóssággal ez a gü- gye rigmus a nemzet emlékezetében, mond- hatni, elemibb erővel, de mindenképpen na- gyobb kiterjedésben, mint maga a költő és maga a mű?³ Nem tudom, de látni való, hogy a nemzet panteonja mellett vagy alatt van egy vásári panoptikuma, ahol egy-egy szel- lemalak is szállást kap Kudelkának keze-feje- lába társaságában.

Nemrég egy tudós antropológus egy Szi- bériában élt zsidó asszony csontvázában is- mert rá nagy biztonsággal Petőfi földi marad- ványaira. Megirták már, hogy hantolták ide- oda József Attila csontjait.⁴ A sokat emlegetett marsbéli megfigyelő talán a rendszerváltás történetét is úgy észleli, hogy egy jól körülir- ható populáció különböző helyekről csontvá-

zakat kapar ki a földből s ás el újra egy viszonylag szűk körzet megjelölt pontjain.

„...*Temessük el végre József Attilát, hagyjuk nyugodni, hagyjuk a műveit élni!*” – szólít Paneth Gábor recenziója végén. Valóban, így kellene. Így kellene? Először is lássuk be, hogy nem mi vagyunk, akit őt nem hagyjuk nyugodni: ő nem hagy nyugton bennünket, és nemcsak a művével, hanem azzal, ami ő volt. Másodszor pedig: van-e ennek az óhajnak realitása, ha igaz, amit leírtam? Én nem akarok – és persze nem is tudnék – minderről a gyógyító pszichiáter szemszögéből írni. A leírt tünetek kétségtelen lelki zavarokról tanúskodnak, és én is szenvedek bennük. De ragaszkodom is hozzájuk. Talán veszemre – de nem vagyok biztos benne, hogy ezekben a megnyilvánulásokban csak a lelki zavarodottság jeleit kell látni, s nem egyben az öngyógyítás erőfeszítéseit.⁵

Az időtlenkedés olykor jól szolgál, ha végképp nincs más. Ingmar Bergman filmjében láttuk, amint a gyermek Alexander szeretett apjának temetésén ezt motyogja maga elé: „*Dögök-ördög-szar-pokol-picsa-fasz-sátán-...*”⁶ Ha egy világ összedől – mert a filmbéli Alexander számára éppen ez történik –, ennél okosabbat aligha lehet mondani, s nem segít-e át ez legalább a pillanaton? Nem minden időtlenség megváltó persze, de olykor jó, ha egy-egy kéznél van.

Az időtlen gyermek

Az, amit a pszichológusok tudattalannak neveznek, a valóságban többnyire nem más, mint efféle gyermeki – vagy épp felnőtt – időtlenség. József Attila kínálja is a formulát: „*Romlott kőlykökre leltél / Pszichoanalízisben*”. S mi egyebet láthatnánk a SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-ben, mint egy nagy és írástudó Alexandert, aki világa összedőlésének pillanatában azt motyogja: „*pina, fasz együtt basz?*” Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a tudattalan komolytalan fogalom, hanem azt, hogy nem annyira a lélek mélyén van, hanem – mint ebben az esetben is: írás a falon.

Időtlen gyermek: ez eredetileg koraszülöttet jelent. Pétervárott van egy hely, nem messze az Ermitázstól, úgy hívják: Kunsztkamera. Még Nagy Péter rendezte be, pénzt és fáradságot nem kímélve, hogy összegyűjtse Európa legnevezetesebb torzszülöttait. A tár-

latvezető nem mulasztja el, hogy felhívja figyelmünket a holland preparátorok páratlan művészetére, melynek hála a formalinban ázó csöppség mindkét fején máig üde és élet-szerű arckifejezést láthatunk. Az épület előtt az emberek hosszú sorban, megadó türelemmel várakoznak, mintha csak krumpliért. Az előrehaladott terhések sem élveznek soronkivüliséget.

Vajon e furcsa gyűjteményben a cár tudattalan szorongásának kivetítését kell látnunk? Lehetséges. Őt mindenestre a tiszta és áldozatoktól sem visszariadó tudományos érdeklődés vezette, nyugati minták honosítása. Ma pedig jó kis vasárnapi program: kivárni a sort a Kunsztkamera előtt, utána marad még egy kis idő átsétálni az Ermitázsba, futó pillantást vetni egy-két nagyalakú Rubensre. Közben a lélekben is nyilván történik ez-az, de nem mond-e el szinte mindent arról az emberről, aki ebben a térben mozog, ha leírom e tér berendezkedését, s ahogy mozog benne?

Ez az apró fenntartást jelző „szinte” a „minden” előtt persze önmagában nem csekélység, sokszor rajta fordul meg a minden. De a pszichológusok beszédében sokszor zavar – lehet, hogy csak félreértem őket –, hogy a tudattalant valami rejtett lelki készülék produktumának mutatják be, holott az esetek nagy részében valójában ott kinn van a világban, kézzelfoghatóan és szemmel láthatóan, csak meg kell keresni. Arról nem érdemes vitatkozni, az ennek a projekciója vagy ez annak az introjekciója. „*Amit szívedbe rejtesz, / szemednek tárd ki azt!*”; ezt nemcsak úgy értem, hogy térképezd föl a lélek rejtekeit, hanem: keress a világban olyan tárgyat, amelyben a rejtett érzés magára ismer, s így szemmel látható lesz: de az már nem a lélek.

Miért okoz megkönnyebbülést a káromlás, amikor a világ épp a halál megszentelését várja? Azok a magyarázatok, amelyek a lélek ökonómiájába vezetnek, ugyanolyan *dismal science* alapjait vetik meg, mint amilyen a klasszikus politikai ökonómia volt. Ez a tudomány a tulajdon szentségét úgy igazolta, hogy semmi jót nem feltételezett róla. Ám ha mindazok az önző indítékok, amelyek az egyént a tulajdonához fűzik, egy jól működő piacra irányítanak, akkor az egymásra és az egészre nem tekintő tevékenységek maguk-

tól összeállnak egy egymást kiegészítő rendszerre. A szellem is, ha fennáll és működik, ilyen piacféle konstruktum.⁷ A lélek homályos és kicsinyes indítékait fogja be fogaske-rekeiül. A pszichoanalízisben az ösztön szublimálásáról beszélnek. De mi tartja az ösztönt *sublime*? József Attila esete azt mutatja, hogy olykor egy nagy lélek mérhetetlen erőfeszítése – addig, ameddig. De az ő esetének is van egy másik oldala, és ő erre is bizonyosság akart lenni: arra, hogy lehet és kell lennie egy barátságos szellemnek, amely a lélek erőit nem hagyja magára e nekifeszülésben.

„Csak az olvassa versemet, / ki ismer engem és szeret.” Ez a követelés nem évül el, nekünk, az utókoroknak is szól: nekünk kell összeállni e barátságos szellemmé. És világosan meg van mondva: ne csak verseit ismerjük és szeresük, hanem őt magát, ne csak mint halhatatlant, de mint esendő. Az „ismeretlen József Attila” iratai ezt nem könnyítik meg.

Ha a természetes idegenkedés vagy megbotránkozás első benyomásán túl tudjuk tenni magunkat, két módja van, hogy elfogadjuk és feldolgozzuk őket. Láthatjuk bennük egy beteg lélek tünetét, melyből diagnosztizálni lehet az önpusztításhoz vezető kórt. S csodálni lehet, hogy a pusztuló személyiség maradéka milyen nagy költői teljesítményekre képes. De van egy árnyalattal eltérő olvasat is. József Attila szándéka ezekkel az írásokkal nem tünetek produkálása volt, hanem az öngyógyítás. Hogy a kúra sikertelen volt, nem érvényteleníti az intenciót.⁸ Magától értetődik, hogy ezzel nem azt mondom, hogy bárki is kipróbálja magán ezt az eljárást. Éppen azért választhatjuk külön az intenciót a tényleges kimeneteltől, mert számunkra az ő életproblémáinak természetesen nincs akkora tétjük, mint neki magának volt.

Paneth Gábor joggal utasítja el a bűnbakkeresést – ahogyan ezt a recenzeált kötet szerkesztői is kinyilvánítják –, s kissé paradox módon hozzáteszi: ha volt egyáltalán bűnös, az maga a költő volt. Ezt én úgy értem, hogy van egy pont, amelyen túl a mások felelőségének firtatása már a költő szuverenitását sérti.

Visszakanyarodva a Kunsztkámerához: úgy érzem, elbeszélése nem az én tudatlanságomról szól. Én mint külföldi soron kívül nyertem bebocsáttatást, és ma sem tudom

pontosan, hogy vendéglátóim miért tartották fontosnak, hogy megmutassák nekem. Amit láttam, meggyőzőtt, hogy Nagy Péter valóban zseniális városalapító volt, s nemcsak pompás homlokzatokat emelt, de berendezett egy olyan intézményt is, ahol a városlakók megtekinthetik tudattalanjukat. Társadalompatológus is volt, ha a profilaxist is beleértjük e mesterségbe.

Kunsztkámerámul én inkább vállalom József Attila SZABAD-OTLETEI-t a maga abortált kétfejjével. Kevésbé érdekel benne a betegség, annál inkább a szándék: szabadulni tőle. Pontosabban ebben a keretben érdekel a betegség természete is, hiszen az a maga ellentétes módján formálja a szándékot is, és ezért kíváncsian olvasom a pszichiáterek felvilágosításait. De ha a szándékot nézem, nemcsak a szellemmel ellentétet, nemcsak a szellem leépülését tudom megfigyelni, hanem egy alváz összeeskabálásának kapkodó igyekezetét, hogy legyen mi megtartsa a szellemet. Ez az igyekezet hiábavaló volt, a betegség kerekedett felül. De a betegség az ő betegsége volt, s ami rajta nem segített, segíthet rajtunk, amikor elemeket keresünk a szellem, a vele rokon szellem megtartó alvázhoz.

Idétlen és időtlen: a hangzás hasonlósága nem véletlen, a két szó eredetét tekintve ugyanaz. Mi ez: a nyelv botlása, elszólása, mellyel zavarodottságát leplezi le; vagy okoszerű ökonómiaja, hogy az elhullott patkószeget sem hagyja ott az úton, hátha jó lesz valamire? Szóval: ne akarjunk annyira megválni József Attila-komplexumunktól.

Egy kétfejű

Szükségesnek látom kimondani, ami, remélem, amúgy is kiderült, hogy írásom polemikus fordulatai nem a gondolati szembenállás stílári alakzatai. Hozzá és nem ellene szólok. Ugyanezt bocsátom előre, amikor gondolatmenetemet a recenzeált kötet két pontjának érintésével folytatom. Két versértelmezési kérdésről lesz szó.

Az első Szőke György tanulmányához kapcsolódik. A SZABAD ASSZOCIÁCIÓTÓL A KOLTE-MÉNYIG: ennek az útnak egyik példáját idézem. Szőke György ezt írja:

„Özv. József Aronné. Özv. József Attila – olvashatjuk a SZABAD-OTLETEK-ben. A két név asszociatív kapcsolatba hozása segíthet az özv. Jó-

zsef Attila értelmezésében: az előzevegüilt anya mellé lép az anya elvesztése által ugyancsak »előzevegüilt«, magát olyanak érző fia, s ezzel egyidejűleg apja helyére is kerül.

S most nézzük meg a LEVEGŐT! jól ismert (?) zárósortait:

„Jöjj el, szabadság! Te szulj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!»

Elképzelt világában egyidejűleg ő az, akinek szülnek, és az is, akit szülnek. Voltaképpen az előző, a SZABAD-ÖTLETEK-ből vett azonosulást látjuk viszont a versben, de mennyire átszellemülve!⁹

Finom észrevétel, hogy a „szulj nekem” felszólítás apaszerepet implikál: a versíró én eszerint nemcsak kapja, hanem nemzi is a szabadság szülte rendet. De mire alapozza az elemzés, hogy akit szülnek, azonos a nemzővel? Az idézett sorokban nincs semmi, ami erre utalna.

Hozzáteszem, hogy itt nem az elemző önkényes értelmezéséről van szó, hanem egy általánosan elfogadott olvasatról, amelyben magam is sokáig osztoztam. A „szabadság” a „rendet” szüli: gondolom, ezen a ponton nem merül föl, hogy a szülőt azonosítsuk a költővel. A „szép, komoly fiadat” értjük rá. De mire föl? Ha a szabadság a rend anyja, akkor a rend az ő gyermeke, mégpedig *fia*, ahogy az utolsó sor konkretizálja. Mégpedig a vers alanyától fogant fia. Úgy látom, ez a megfejtés tökéletesen konkluzív, és szigorúan a szavak értelmét követi. S hogy nem idegen József Attila képzeletvilágától, arról meggyőződhetünk, ha elolvassuk MÁJUS című versét és szövegváltozatait, amelyek a rendet *expressis verbis* a szabadság gyermekeként ábrázolják: a „szabadság” benne „...kézenfogva vezet / szép gyermekét, a rendet”.

Vagyis nem szükséges beiktatni az apa-fiú kétféjűt, ha nem akarjuk az azonosítást. De miért akarjuk? Miért akarjuk a fiúban József Attilát látni? Ehhez némi támpontot találunk magában a versben, hisz két strófával előbb a költő a maga gyermekségét írja le, és hasonló szavakkal ábrázolja a szabadságéval elentétes rendet: „Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.”

De hogy ezt a képet nem lehet egy az egyben átvinni az utolsó sorokra, arra figyelmeztethet, hogy közben van még egy szakasz, amely így kezdődik: „Felnőttem már...” S az utolsó szakasz: „Az én vezérem bensőmből vezérel...” Nem az a gyerek már, aki ugrik „egy jó szóra nyomban”. A „szép, komoly fiú” a vers végén nem személy, hanem megszemélyesítés, azé a rendé, amelyet ő szeretne felnőtt és szabad emberként maga körül teremteni. De egy ellenséges rend, amelyet a világban tapasztal, nem hagyja.

Azt is elmondom, miért tartom ezt fontosnak. Egy barátom említette nemrég, hogy ő mindig ellenkezve hallgatta a LEVEGŐT! zárósortait, valahogy egy kezessé vált Pista alakját látta benne, aki csak egy jó szóra vár, és máris feladja Attila voltát. És így a paternalista szocializmus eszményét látja: azt az embert, aki a jó bánásmóddért cserébe elfogadja kiskorúsítását. S bár vonakodtam elfogadni értelmezését, kizárni sem tudtam, amíg az azonosításhoz, közös félreolvasásunkhoz tartottam magam.¹⁰

Mindez talán rávilágít arra is, hogy miért tűnt kézenfekvőnek a félreolvasás, és miért kell bizonyos erőfeszítés ahhoz, hogy szigorúan a szöveghez tartsuk magunkat, és pontosan értsük, amit József Attila mond.

Mert nem ő az, aki emberséges oktatást és bizonyos engedékenységet vár a rendtől, ellenkezőleg, a rend szabad alakításának a módzatai ezek. Az így alakított rend a belsőből kilépő, a világban megnyilvánuló szabadság; a végtelen, a szellem. A vers közelebbi témáját tekintve: a jog, az „eleven jog”, hogy a személy megnyilvánulhasson: szólhasson, válasszthasson.

S ha ez így van, Szőke György elemzését is korrigálni kell. Nem a homályos apa-fia azonosság verssé szublimálásáról van szó, vagy ha igen, akkor a szublimálás ennek az azonosságnak a megszüntetését vagy meghaladását is magában foglalja: az tehát a versben nincs benne. A SZABAD-ÖTLETEK-ben lejegyzett asszociáció regresszió ehhez képest. Így is megvilágító lehet, amennyiben az út felfelé és lefelé ugyanaz. De inkább úgy fogalmaznánk, hogy ugyanaz a külső-belső anyag, amely egy vers erejéig – de micsoda erejéig! – tökéletes rendbe tud rendeződni,

kiragyogtatva a gondolatot és szemléleti egységbe fogva állagát, a versen kívül csak időtlen gyermekké tud megkülönböztetni.

A háziúr

A másik versértelmezésnek Erős Ferenc tanulmánya kapcsán ejtem szerét. A tanulmány kérdése: „*Mi volt a szerepe József Attila világképében a freudista és marxista elgondolások kombinálásának?*” A költő számára ez az egysítés nem tiszta teoretikus feladatként jelentkezett, hanem „szenvédésként és szenvedélyként, önmagával folytatott párbeszédként” is. Erős Ferenc így ír:

„E gyötrelmes belső párbeszédben az ideológia legdoktrínerebb elemei is személyessé – szinte kísértetiesen személyessé – válnak. Mint például az ESZMÉLET című költeményben (1934):”

„Im ott a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad –
úgy szabadulsz, ha kényvedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.”¹¹

Erős Ferenc nem fejt ki, milyen doktriner ideológiai elemeket lát e versben. Feltételezem, hogy a marxista (és nem a freudista) doktríneregre céloz, amelyet az „*ott kívül a magyarázat*” és a „*nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ*” sorok hordoznának. E feltételezéskor magamból indulok ki, illetve megint egy közfelfogásból, amelyet részben magam is osztottam. De osztotta-e József Attila, osztja-e az idézett vers?

A doktriner ideológéma eszerint valami ilyesmi volna: lelki bajaink okát a magántulajdonon alapuló társadalmi berendezkedésben kell keresni; a magántulajdon uralmának megdöntése – mégpedig a tudatos forradalom útján, mert az ösztönös lázadás sehová sem vezet – megszabadít bajainktól. Ez valóban egy alapfokú marxista fejtágító tanítása lehet, és József Attila nem egy helyen ír olyasfélét, amit így lehet érteni.

Ez a közfelfogás tehát nem alapul olyan félreolvasáson, mint az iménti. Mégis úgy gondolom, eltéveszti, amiről a vers igazából szól. Mert a vers nem a szociális tematika és

nem is a pszichológiai tematika terében bontakozik ki. Bölcséleti költemény, metafizikai és transzcendentális kérdéseket feszeget, vagy ha ezek a jelzők nem tetszenek, mondjuk így: metaszociális és transzpszichikus kérdéseket – bár nem tudom, e szavaknak van-e értelmük. Maradjunk annál: világvers

Mindjárt világosabb lesz, mire gondolok, ha Adyt idézem, ő pedig Dávid királyt, a NEM CSINÁLSZ HÁZAT című verse mottójául: „...*De az Isten engemet megszólíta és mondá: Nem csinálsz te házat az én nevemnek; mert hádayzó ember vagy, sok vért is ontottál immár...*” Néhány sor magából a versből: „*Szabadulás fény-sáva olyan vékony / [...] Azután meg nincsen hajlékom / S hajlékot az Úrnak sem építettem / És itt állok hitetlen...*” Továbbá: „*Hol van jó küszöbe a háznak, / Melyet az én Uramnak építettem, / Magamnak építettem?*”

Szinte parafrázisnak hat: „*úgy szabadulsz, ha kényvedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ*”. Parafrázisnak és egyben válasznak, elég kihívó válasznak, akár Ady hitetlen hitére, akár magára az Úrra gondolunk, aki itt blaszfémikusan háziúrra lett kiforgatva. De a blaszfémia nem szokatlan József Attilától: LÁZADÓ KRISZTUS. Nem szükséges e blaszfémiákat megvédeni, de azt érdemes észrevételezni, hogy a kihívó hang, a korai versek fitogtató hegykesége nyom nélkül eltűnt. „*Rab vagy, amíg a szíved lázad.*” Hadd hozzak ehhez is konkordanciákat A HALOTTAK ÉLÉN-ből: „*Krisztus kívánata, Megtartóé, / Lázong át a szívemen*” (VIRÁGOS KARÁCSONYI ÉNEK). Azután A CSODÁK FÖNTJÉNben: „*S csodáit küldi, piritva a testem, / A nyolcadik angyal: a Láz. // Minden rendestől eltéplem magam...*” Mintha egyenesen Adynak válaszolna: „*s te lelkedet érzed, a lázat*”. Mert Ady azt mondja: „*A Láz és én vagyunk ma a világ*” – nem, a világ ott kinn van, léte nem olyan, mint a lázé és az éné: a léleké, hanem mint a magyarázaté.

Nem folytatom az egyezések kiszemelgetését, mert azok átvezetnek az ESZMÉLET más strófáira és egészére.¹² Ennyi is elég, hogy kimondjuk: e versszak metaforikus anyagában több az Ady, mint Marx és Freud együttvéve. Hogy az egyezéseket tudatos rá gondolás hozta-e létre, az nehezen eldönthető, de túl erősek, hogysem figyelmen kívül lehetne hagyni őket.

Lehet, hogy nem személy szerint Adyknak szól a kihívás, amelyet az ESZMÉLET formuláz, de egy paradigmátikus magyar költői magatartásnak bizonyosan, melyet sok elemében Ady képviselt hiteles módon. De az ESZMÉLET nem polémia: egyszerűen odaállítja elénk az átfogalmazott paradigmát. S ha arra gondolunk, hogy A SZÉTSZÓRÓDÁS ELŐTT a maga Dávid királyos motívumával – „*S még a Templomot sem építettük föl*” – a „magyar radikalizmus” zsoltárának számított, a magyarság Trianon utáni egzisztenciális szituációjának profetikus kivetítéseként,¹³ akkor még világosabbá lesz, hogy az ideológiai tantételek a legutolsó helyen állnak mindazok között, amikre e nyolc sorból kilátás nyílik.

Hogy a transzcendenciának az a kemény elutasítása, amelyet e versből kiolvashatunk, támaszkodik Freudra is, Marxra is, az nyilvánvaló. Hogy a prófétaság megtagadása is, az már kevésbé. Ez ő és csak ő: az eszmélő József Attila. De ez sem mint költői szerep érdekli, hanem mint a világban létezés méltó és igaz módja.

A rejtett blaszfémia célja egyáltalán nem a szentség lerántása, hanem fájdalmas erőfeszítés, hogy a szenvedésből kiemeljen valami igazat, amely magában megáll. „*Sebed a világ*” – jogunk van arra, hogy Krisztus szenvedéstörténetére gondoljunk, amelyet József Attila a maga életével újrael¹⁴ anélkül, hogy Isten fiának vagy Fiúistennek akarna látszani – „*se magának, se senkinek*”. Egyedül azért, hogy ne csak úgy legyen, bele a világba, hanem meglegyen, elmondhassa magáról, hogy „*meglett ember*”; hogy a lélek – e „*léha, locska*” létező – helyett valami foghatót, bizonyosat találjon.

Mindez persze nem több, mint néhány általános szempont, amelyből szerintem az ESZMÉLET értelmezése elindulhat. Hadd egészítsen ki még egyet. Bergson az a gondolkodó, akitől József Attila e vers gondolati anyagához kétségtelenül sokat merített.¹⁵ De itt is, mint Adynál, a különbségek kiemelése adja meg a viszony lényegét. Legyen elég annyi, hogy míg Bergson az ember igazi lényét abban látja, hogy „*cselekvés-központ*”, az ESZMÉLET inkább arra látszik építeni, hogy szenvedésközpont. De nem mint fájdalomcsomó, hanem mintegy érzéstelenítve, a szenvedés elviselésén át az öntudatos szemlélet képességévé átdolgozva. Talán ez az a „*kísérteties*

személyesség”, amit Erős Ferenc kihall a versből. Nem kell mondanai, hogy ez az „*érzéstelenítés*” az életben nem volt keresztülvihető, s azt sem, hogy ez a vers gondolatát nem érvényteleníti.

Mint Krisztus a vargát

Ismert Szép Szó-beli emlékezésében Móricz Zsigmond megrendült szánalommal idézi fel József Attila alakját. Teljesen formátlan, szétessett fiatallembert látat, aki megérdemli a legnagyobb részvétet, mert nem önhibájából lett ilyen, hanem a sors veréséből – az élet abszolút kiteszítottja ő. Formátlanságát proletár mivoltából származtatja. A proletár valami egészen alakatlan, hig emberfajta; akiben egy kis vér van, csak kiküzd magának valami szilárdabb meghatározást: előmunkás lesz, kisiparos, valaki. A proletár senki. József Attila persze költő, és Móricz Zsigmond keresi benne azt az „*őserőt*”, amely nyomorult proletárlétéből kiemelte, zsenijét érvényesülésre vitte. És csalódottan veszi tudomásul, hogy még ez se, még ebben is egy nyomorult véletlen volt a meghatározó: nővére házassága. De ott is csak szegény rokonként tartották.

„*Az ő élete kireperálhatatlannak látszott előtte, már akkor is. Energiakészletét a proletársors emészette föl, már semmije sem maradt, csak költői zsenije...*” A Móricz Zsigmondnak tett gyónás, „*tehetetlen apellálás lett, már nem hozzám: önmagához. Az Istenhez. Ahhoz, aki Nincs, s kellene, hogy Légyen.*”¹⁶

Ezek a sorok, tudom, megingathatják azt, amit a szabadulás szándékának meglétéről mondtam. És ez nem is lehet másként, ha meggondoljuk, hogy e szabadulás végső esz-közéül az élettől való megszabadulást is számításba kell venni. De a csapdát, mely a költőt nem eresztette, hadd lássam egy árnyalattal másképp, mint Móricz Zsigmond látta. Meglehet, a véletlen segítette hozzá, hogy költői tehetségét kiművelhette, de ez a zseni csak valami saját erőkből állt össze. Megvolt benne a mértéktöbbleti érzékenység és az értelem, az elme kivételes élessége. Persze, egyik sem „*ős*”-erő. A túlzott érzékenység inkább gyengeség, az értelem túlsága meg éppen nem az ösztönösség ereje. Szóval József Attila valóban nem volt – gondolom, ezzel nem álltok meglepőt –, nem volt egy Turi

Dani. És a Kakuk Marci-szerep is lekopott róla. De proletár sem volt – hanem megveszekedetten értelmiségi. Valamennyi képessége erre predestinálta. És ő értelmiségi életet is élt. Proletárköltő sem volt, ő nem tartotta magát annak. *Der freischwebende Intellektuelle* – talán leginkább ez volt, ha helyzetét szociológiai kategóriával akarjuk jellemezni: szabadon lebegő értelmiségi.

Alaktalanság, elveszettség, nyomorúság: e szabadon lebegő élet torzképe, visszája. Az olyan kérelhetetlenül objektív emberlátók, mint Móricz Zsigmond vagy Nagy Lajos, szájalommal vagy anélkül ezt láttatják velünk: az értelmiségi nyomoroncot. Nem ennek ellenére volt nagy költő, ebből készült, ebből is készült a költemény. Nem szorul igazolásra. Költészete hitelesíti az életet. De hitelesíti-e az életformát, a szabadon lebegő értelmiségiét? Arra alkalmas volt, hogy aki élte, nagy költészetet rendezzen be számunkra; arra nem, hogy az életét berendezze magának.

Az életformák nem a teremtő szellem nagy kivételeinek készülnek. De a szellem folyamatos fennállását élhető életformák alváza tartja meg, olyan keretek, amelyek között a szellemhez méltó és élni is érdemes az élet. Amelyek úgy vannak elrendezve, hogy képesek egyensúlyban tartani a lelket, tárgyat adnak a tudatnak, de a tudattalannak is, helyet és időt az időtlennek, de az ítéltlennek is. Nem volt-e hibás az életforma is, amelybe József Attila beleszóppent, hogy nem tudott neki elég támaszt adni? Nem bűnbakokról, nem személyek felelősségéről van szó: az életformák csinálódhatnak, de nem csinálmányok, nem tehetők teljes egészükben a tudatos megfon-

tolás tárgyává. A szabadon lebegő értelmiségi életmódja azonban mintha éppen erre volna alapozva, és így egyfajta önellentmondás, olyan életforma, amely maga számolja fel az alapját. Pedig így épül és bútorozkodik a szellem háza. József Attila életrajza különös élességgel vetíti elénk ezt a kérdést.

A mai Magyarországon váratlanul és mégis menetrendszerűen felszikkázó és összecsapó indulatok közt élünk. Váratlanságukat az adja, hogy sehogy sem látszanak arányban lenni tárgyukkal; menetrendszerűségüket pedig két nagy lelki irányzat uralmával próbálom magyarázni. A szentséghez való viszonyukkal lehetne jellemezni őket. Az egyik a bajok forrását a szentségek hiányában, a másik meglétében keresi, s így az orvoslást is a szentségek felépítésében, illetve elbontásában. Az elmúlt rendszer szentségtelen volt, véli az egyik, lerombolta Isten, a Haza, a Tulajdon szentségét, állítsuk tehát vissza. Az elmúlt rendszer hamis szentségek nevében korlátozta az életet, a szentségekkel tehát csinján kell bánni – így a másik. A két beállítottság nem az elutasítás tárgyában különbözik, hanem abban, hová teszi a hangsúlyt. Én az utóbbihoz húzok. Visszajáról látni a szentséget: látni, mi tartja. Ha csak a kegyelem, régen rossz.

A visszást tudomásul venni és elviselni kegyes dolog – a SZABAD-ÖTLETEK elolvasása is erről győz meg. Megráz – mint Krisztus a vargát, hogy egy panoptikumi formulával fejezzem ki magam.¹⁷ Nincs belőle katarzis, csupán az a sovány vigasz, hogy csak olvassuk, de nem kell hogy éljük és belehaljunk. Megtette helyettünk ő.

Jegyzetek

1. Arisztophanész tüsszentésének epizódja mögött egy jól kidolgozott orvoslási elméletet sejtethünk. Erósz dicséretében Arisztophanészen volna a sor, de a szót torkán akasztja a csuklás (amely önmagában is a torkon akadás görcse). Maga elé engedi az orvos Eruximakhoszt, aki mielőtt beszédbe fogna, néhány hasznos tanácsot ad, hogyan lehet elállítani a csuklást, ha egyik sem segít, a tüsszentést ajánlja. Beszé-

dében elmondja, hogy Erósz az elemek között is érvényesíti hatalmát, az egészség a test ellentétes elemeinek harmonikus elrendezésében áll. Itt vélhetőleg konkrét aránytani megfontolásokra kell gondolnunk, a „harmonikus középre”, amely a püthagoreus zeneelméletből származik, bár az orvos csak általánosságban beszél az ő mestersége és a zene művésze közötti megfelelésről. Beszéde végén Ariszto-

phanész megváltó és helyrerázó tüsszentése azért is mulatságos, mert ebben az összefüggésben egyfajta zenei hangzatnak kell felfogni.

2. Illyés Gyula: LÉLEK ÉS KENYÉR. Az ITT ÉLNEK KELL (1976) első kötetében, 408–409. o.

3. A válaszhoz talán közelebb visz a gazda ötödik elemista kislánya, aki ártatlanul közbekotyog: „*Nem úgy van az!*”, s előadja a helyes változatot: „*Petőfi Pál Gatyában áll.*” Felébredhet a gyanúnk, hogy nem is egy kicsodára, hanem egy *mic sodára* kell gondolnunk.

4. Farkas László: SZEGÉNY JÓZSEF ATTILA SÍRJA. *Élet és Irodalom*, 1988. december 16.

5. Az öngyógyítás problémájáról sokat tanultam Paneth Gábor könyvéből: A LABIRINTUS JÁRATAIBAN. PSZICHIÁTRIA, KULTÚRA, KLINIKUM. Bp., 1985.

6. Vö. Ingmar Bergman: FANNY ÉS ALEXANDER. Bp., 1985. 87. o. Kúnos László fordítása

7. A piac és a szellem fogalmának analógiáját Marx-tól veszem, de ő a leleplező kritika szándékával, sőt szatirikus éllel vetette föl a hegeli abszolútum a polgári társadalom szublimált fogalma, az abszolút szellem titka az abszolutizált piac. Én inkább arra gondolok, amit Hegel objektív szellemnek nevezett, és a piacnak is arra az objektivitására, amely Marx elméleti megfontolásaival szemben ma is masszívan fennáll. Ennek megfelelően az alap-felépítmény viszonyát is másképp látom: a szellemnek egy külön alvázat tulajdonítok, amelynek szerkezeti a lélek ökonómiáját szolgálják – a panteont panoptikummal egészítik ki.

8. Paneth Gábor kiemeli, hogy „*itt tényleg ötletekről van szó, és nem arról a bizonyos szabad asszociációs folyamatról, amit a pszichoanalitikus módszer megkíván*”, és hozzáteszi: „*Lehet, hogy József Attila sajátos egyéni gondolkodásmódja miatt talán nem is tudott vagy nem akart »szabadon asszociálni«, és esetleg ez is oka lehetett annak, hogy nem volt sikeres az analízise.*” (51. o.) Volt benne tehát valami, ami ellenállt a gyógyításnak: „*sajátos egyéni gondolkodásmódja*”. Azt hiszem, nem Paneth Gábor ellenére fogalmazok így: ellenállt, hogy ki- gyógyítsák onmagából.

9. Szóke György: A SZABAD ASSZOCIÁCIÓTÓL A KOLTE-MÉNYIG. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. 18–19. o.

10. Az elgondolkodtató észrevételt Majtényi Lászlónak köszönöm. Ugyancsak ő vetette föl, hogy a „*szülő nekem*” fordulatot éppenséggel úgy is érthetjük, hogy anyját kéri a gyermek, szüljön neki testvért. Ebben érzünk némi kimódoltságot, de a vers szavai nem zárják ki. Szóval a szöveg nyitott, többjelentést is magához enged. Elemzésem célja innen nézve a javasolt értelmezés előtérbe állítása, nem zárva ki

másodlagos vagy harmadlagos rétegek lappangó jelenlétét

11. Erős Ferenc: „FREUDOMARXISTA” VOLTE JÓZSEF ATTILA? In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. 261. o. – Sietek leszögezni, hogy az itt következő elemzés nem érinti E. F. tanulmányának érdemi tartalmát.

12. Csak példaképpen A SZENVEDÉSNEK TOBBET záró sorai: „*S Halálnál többet adjatok, / Égi Nagyok: – / Mert szenvedés, / A szenvedés bután kevés.*” Az ESMÉLET-nek nemcsak az itt tárgyalt, hanem egy másik szakasza is idevonható: „*ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja.*” – A „*ráadás*”-sal kapcsolatban pedig hadd idézzek egy Ady-rímet, amelyet J. A. felhasznál egy későbbi versében: „*És te vagy a szép, fényes ráadás / S az áradás / Kicsap a virágos rétekre.*” (MINDEN NAGY MECÚJHODOTTSÁGOM.) Vö. József Attilánál: „*Mert a mindenség ráadás csak / az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl...*” (FLÓRÁNAK.)

13. A mintát Németh Lászlórol vettem. Vö. pl. AGONIZÁLÓ IRODALOM. In: MECMENTETT GONDOLATOK. Bp., 1975. 470–471. o.

14. „...*aki által nekem megfeszítettet a világ, és én is a világnak.*” (Gal. 6, 14) – Egy másik hely az ESMÉLET-ben, amely eszünkbe juttathatja a gólgotajárást: „...*nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt.*” Vö. a LÁZADÓ KRISZTUS-ban: „*és már egy nagy, sajnó génc vagyok – / sokat görnyedtem...*” – Csak jellem a motívum későbbi alakulását: „*Fogadj fiadnak Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva*”, mondja a NEM EMEL FÖL című versben, immár mintegy a keresztfáról; és: „*Kinek munde gy volt már a kin, / hisz gondjaid magamra vettem, / az árnyék világ árka in / most már te öröködj énfelettem*”, s lezárásul: „*Vizsgáld meg az én ügyemet, / melőtt magam feláldoznám.*” – A „*Sebed a világ*” motívumot Paneth Gábor – Somlyó György könyvére hivatkozva – Filoktétesz sebére vonatkoztatja, s teszi értelmezhetővé egy eredeti, pszichoanalitikus indítatás elmélet keretei között (az 5. j.-ben i. m. 39. o.).

15. A lehetséges Bergson-reminiszcenciákat részletesen számba veszi Tverdota György: ESMÉLET, az IHLET ÉS ESMÉLET című kötetében (Bp., 1987. 307–335. o.).

16. Móríc Zsigmond: NAGYON FÁJ AZ EGYETLEN TETHER. AZ ÉLET. JÓZSEF ATTILA EMLÉKEZET MAGAMRA Szép Szó VI. kötet (1938), 29. o. (Hasonmás kiadás: Bp., 1987.)

17. A szólás egy népi misztériumjáték anekdotikus epizódjából veszi eredetét. Vö. O. Nagy Gábor: MI FÁN TEREM? Bp., 1979. 308–312. o.

Farkas János László